

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA SÖZ-TERMİN YARADICILIĞININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədim, zəngin və keşməkeşli bir tarixə malik olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu dildə mövcud olan yeni söz yaradıcılığı üsullarının mühüm rolu vardır. Dilimizdə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatlarının əksəriyyətində əsasən leksik, morfoloji və sintaktik üsullardan bəhs edilir. Terminologiyaya həsr edilən nəzəri mənbələrdə isə Azərbaycan dilində termin yaratma üsulları kimi leksik (semantik, leksik-semantik), morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura öz əksini tapır. Bu üsulların hər birinin özünəməxsus prinsip və qayda-qanunları var. Dilimizdə yeni söz yaradıcılığı prosesində adları qeyd olunan üsulların məhsuldarlığı hazırda olduğu kimi tarixən də eyni olmamışdır. Müəyyən dövrdə leksik üsul aktiv olsa da, başqa bir zamanda morfoloji və ya sintaktik üsulların aktivliyi müşahidə olunmuşdur. Lakin mövcud sözyaratma üsullarının içərisində morfoloji üsul əksər vaxtlar zəngin söz yaradıcılığı prosesində aparıcı olmuşdur. Bunun isə bildiyimiz müəyyən səbəbləri var.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili morfoloji-tipoloji baxımdan iltisacı – aqlütinativ dillər qrupuna daxildir. Bu tipli dillərdə isə müstəqil mənaya malik olan söz köklərinə leksik şəkilçilər artırmaq yolu ilə xeyli sayda yeni söz-terminlər yaradılmışdır, hazırda da yaradılmaqdadır və ya bu proses davam etdirilir. Onu da qeyd edək ki, bu üsul digər üsullarla birlikdə dilimizin daxili imkanlarına əsaslanır. M.Qasımov yazır ki, “Termin yaradıcılığında morfoloji üsul daha məhsuldar xarakter daşıyır. Belə bir cəhət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji üsulla terminlərin yaradılması üçün geniş imkanlar vardır. Hazırda Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əlliyyə qədər şəkilçidən istifadə olunur” (3, s. 126-127). Həqiqətən də, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında istifadə olunan leksik şəkilçilər öz zənginliyi ilə seçilir. Hətta vahid bir kökdən müxtəlif yeni sözlər yaranmış olur. Məsələn, yaz sözü müvafiq olaraq bir neçə leksik şəkilçi artıraraq ayrı-ayrı mənəli (lakin bir-biri ilə bağlı) söz-termin yaranır: yaz+ı, yazı+çı, yazı+lıq. Belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Azərbaycan dilində mövcud olan əsas nitq hissələrinin hər birinin yaradılması özünəməxsus xüsusiyyətlərə və şəkilçilərə malikdir. Yəni isimlər isim düzəldən, sifətlər sifət düzəldən, feillər isə feil düzəldən şəkilçilərin vasitəsi ilə, onların müxtəlif nitq hissəsindən olan sözlərə artırılması yolu ilə yaradılır. Bu deyilənlərə uyğun olaraq Azərbaycan dilində morfoloji yolla yeni sözlərin yaradılması prosesini şərti olaraq belə qruplaşdırma bilirik:

1. İsim düzəldən şəkilçilər:

a) isimdən isim düzəldən şəkilçilər;

b) sifət və saylardan isim düzəldən şəkilçilər;

c) feildən isim düzəldən şəkilçilər.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər:

a) isimdən, zərfdən və əvəzlilikdən sifət düzəldən şəkilçilər;

b) feildən sifət düzəldən şəkilçilər;

3. Feil düzəldən şəkilçilər:

a) isimdən, saydan, sifət və zərfdən feil düzəldən şəkilçilər;

b) feildən feil düzəldən şəkilçilər;

4. Zərf düzəldən şəkilçilər:

a) isim, sifət, feil və saydan zərf düzəldən şəkilçilər;

İsimdən isim düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-*çf* dörd variantlı bu şəkilçinin köməyi ilə bir sıra yeni sözlər, əsasən də, sənət, peşə bildirən isimlər düzəlir və bunlar ahəng qanununa tabe olaraq variantlardan birini qəbul edir. Məsələn, *qrafikaçı, çörəkçi, balıqçı, qrimçi, qışqırqçı, ondunçu, qaçısqı, kərkici, üzümçü, kəndçi* və s.

-*lq* şəkilçisinin köməyi ilə daha çox yer və cansız əşya anlayışı bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *daşlıq, meşəlik, çəmənlik, kəsəklik, əkinlik* və s. Bu şəkilçinin köməyi ilə müxtəlif əşya adları da düzəlir. Məsələn, *önlük, başlıq, gözlük* və s. Bunlardan başqa mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlərin tərkibində də çıxış edirlər: *kəramətlik, kərimlik, kəsəklik, kasıblıq, kəsicilik, igidlik, həzinlik, sıxdıq* və s. Onu da deyək ki, bu şəkilçinin sözyaratma məhsuldarlığı qeyd edilənlərlə bitmir və o daha zəngindir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün dilçi alimlərin fikirlərinə müraciət edək. Belə ki, M.Hüseynzadə bu şəkilçi haqqında yazır ki, “-lıq şəkilçisi dilimizdə geniş yayılmaqla, isim, sifət, say, əvəzlilik və bəzən də əvəzlilikdən müxtəlif məzmunlu isim düzəldir. Bu şəkilçi, hər şeydən əvvəl, isim və başqa nitq hissələrindən hal-vəziyyət, keyfiyyət, adət, xasiyyət və sair məzmunlu isimlər əmələ gətirir. Hətta isimlərdən əmələ gətirdiyi bəzi düzəltmə isimləri tərkib daxilində işlədib sifət halına salmaq belə mümkün olmur. Məsələn: adamlıq, dostluq, qohumluq, qardaşlıq, yoldaşlıq, atalıq, insanlıq, nənəlik kimi sözlər həmişə düzəltmə isim olaraq qalır və tərkib daxilində sifət rolu oynaya bilmir. Bu şəkilçi sifətlərlə işləndiyi zaman onlardan keyfiyyət, xasiyyət və sair bildirən isimlər əmələ gətirir: yaxşılıq, pislik, tənbellik, böyüklük, avaralıq, peşməliq, dilxorluq, qoçaqlıq və s.” (2, s. 13-14).

-*lf* şəkilçisi də dörd variantlı şəkilçidir, o, ahəng qanununa müvafiq olaraq sözlərə artırılır və insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *şəhərli, məktəbli, atlı, isveçli, otaylı* (1) və s.

-*çə* şəkilçisi kiçiltmə mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *kitabça, dəftərçə, meydança, bağça, gölməçə, badyaça* və s.

-*laq* şəkilçisi də yer, məkan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *yaylaq, qışlaq, otlaq, düzlaq, buzlaq* və s.

-*daş* şəkilçisi də insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *vətəndaş, yoldaş, sirdaş, əməkdaş, boyaş, dildaş* və s.

-*çığaz*, *-ciq* şəkilçilərindən birincisi daha çox əzizləmə, ikincisi isə kiçiltmə mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *qızçıqaz, daxmacıq, gəlinciyaz, evcik, arvadçıqaz, bağacıq, çaycıq, davacıq, kürəkçik, kürəcik, krancıq, kristalçıq, oğulcuq, qadınçıq, durnaçıq* və s.

Bundan başqa dilimizdə isim düzəldən bəzi alınma və ya milli şəkilçilər də vardır ki, onlar qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Məsələn, *-kar, -şünas, -gər, -zadə, -dar*, və s. Məsələn, *sənətkar, ədəbiyyatşünas, misgər, Rzazadə, anbardar, maşınşünas, materialşünas*, və s.

Sifət və saylardan isim düzəldən şəkilçilər:

¹²⁷ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

-luq^f şəkilçisinin köməyi ilə sifət və saylardan isim düzəlidir. Məsələn, *onluq, şadluq, isilik, yüzlük, çoxluq, azluq, incəlik, böyüklük, onluq, təklilik, deyinqənlik, arsızluq, arıflıq, batıqluq, dəcəllik, köləlik, dəlilik, xarabluq, yayğınluq* və s.

Bu şəkilçinin köməyi ilə əvəzlilərdən də isim düzəltmək mümkündür. Məsələn, *mənlik, kəmlilik* sözləri *mən* şəxs, *kim* sual əvəzliyindən yaranan isimdir.

-er əsasən saylardan isim düzəldir və qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *milyoner*.

Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər də dilimizdə çox istifadə olunan şəkilçilərdir və aşağıdakılardır.

-ış^f şəkilçisi ahəng qanuna uyğunlaşaraq dörd variantda işlədilir və müxtəlif mənəli isimlərin düzəldilməsində iştirak edir. Məsələn, *baxış, göndəriş, döyüş, vuruş, çağırış, irəliləyiş, dirləyiş, çapış*, və s.

-aq^f iki variantlı bu şəkilçinin də iştirakı ilə müxtəlif mənəli ifadə edən isimlər düzəldir. Məsələn, *yataq, daraq, döşək, ələk*, və s.

-ma^f şəkilçisi də iki variantlı şəkilçidir və feil morfemlərə qoşularaq müxtəlif anlayışlı isimlər düzəldir. Məsələn, *vurma, bölmə, toplama, çıxma, qovurma, dondurma* və s.

-qu^f şəkilçisi də feil köklərinə qoşulan şəkilçidir və müxtəlif mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *yanğın, qaçqın, basqın, qurğın, daşqın* və s.

-unt^f ahəng qanuna uyğun olaraq dörd cür yazılır. Məsələn, *qazıntı, tikinti, söküntü, töküntü, ərinti, döyüntü, görüntü* və s.

-qt^f əsasən mücərrəd mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *asqı, qurğu, sürükü, seçki* və s.

-ti^f göyərti, qızartı, döyüntü və s. kimi müxtəlif mənəli isimlər düzəldir.

Qeyd edək ki, isim düzəldən şəkilçilər bununla tamamlanmış, çünki dilimizdə məhsuldar və qeyri-məhsuldar hesab olunan xeyli isim düzəldən şəkilçilər vardır. Bu tipli leksik şəkilçilər hesabına dilimizdə xeyli sayda yeni sözlər yaradılmışdır və uğurla istifadə edilməkdədir.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər:

a) İsmədən sifət düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-li^f həm keyfiyyət, həm də əlamət bildirən sifət düzəldən bu şəkilçi dörd variantlıdır. Məsələn, *parıltılı, dadlı, duzlu, dənli, ütülü, sirkəli, sirlili, tərifli, kədərlili, infarktdlı, iniltili, inkişafılı, insafılı, intizarı, ionlu, inversiyalı, kinayəli, kinli, qapaqlı, markalı* və s.

-dak^f iki cür yazılan bu şəkilçi daha çox hansı? Sualına cavab verən sifətlər düzəldir. Məsələn, *bağdakı, şəkildəki, qutudakı, meşədəki, dildəki, ürəkdəki, otaqdakı* və s.

-cıl^f əsasən insanlara xas olan keyfiyyəti bildirən sifətlər düzəldən bu şəkilçi ahəng qanuna uyğun olaraq dörd variantlıdır. Məsələn, *zarafatcılı, ölümcül, yığmcılı, işcili, qabaqcılı, bahacılı* və s.

-sız^f semantik baxımdan **-li^f** şəkilçisi ilə antonim olan bu şəkilçi əsasən mənfi anlamı sifətlər düzəldir. Məsələn, *savadsız, maraqsız, ümitsiz, duzsuz, axarsız, bağçasız, düzəlsiz* və s.

-i, i (vi) bir cür yazılan bu şəkilçi ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, *elmi, kütləvi, badamı, inqilabi*, və s.

-luq^f aylıq, donluq, illik, həftəlik, gündəlik və s.

Zərfdən sifət düzəldən şəkilçilər:

-ki^f şəkilçisinin köməyi ilə zaman zərflərindən sifət düzəldir və belə sifət necə? sualına deyil hansı? sualına cavab verirlər. Məsələn, *dünənki, indiki, bayaqkı, sabahkı, bildirki* və s.

Qeyri-məhsuldar **-əl** şəkilçisindən də sifət düzəltmək mümkündür. Məsələn, *özəl*. Bu şəkilçi əsasən əvəzlilərdən isim düzəldir.

b) Feildən sifət düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-ağan iki variantlı bu şəkilçi feil köklərinə artırılaraq əsasən keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldilir. Məsələn, *ağlağan, güləyən* və s.

-qu^f satqın, kəskin, küskün, düzgün, əzgin, durğun, azgın və s.

-qan deyinqən, dalaşqan, çalışqan, döyüşqən, və s.

-ic^f qorxunc, gültün və s.

-ic^f yandırıcı, inandırıcı, qırıcı, öldürücü, cəmləyici və s.

-inc^f qorxunc, gültün və s.

3) İsim, sifət, say və zərfdən feil düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-la başla, yağla, gerilə, təmizlə və s.

-lən şənlən, səslən, dillən və s.

-laş hazırlaş, dostlaş, birləş, vidalaş və s.

-ar göyər və s.

Feildən feil düzəldən şəkilçi morfemlər bunlardır:

-in^f döyündü, silindi, deyindi və s.

-it^f söyüldü, döyüldü, yazıldı, örtüldü və s.

-ış^f yazış, mələş, hötürüş və s.

-dir^f (t) yazdır, döyüdür, pozdur və s.

Qeyd edək ki, feildən feil düzəldən şəkilçilər feilin qrammatik mənə növlərinin şəkilçiləridir.

4) Müxtəlif nitq hissələrindən zərf düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-ca sakitcə, dinməzcə, fransızca, xəlvətcə və s.

-casına igidcəsinə, qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə və s.

-yana, anə dahiyənə, şairənə və s.

-dan ucadan, qəfildən, çoxdan və s.

-la cəsarətlə, ehtiyatla və s.

-ən daxilən, qəlbən və s.

-aku yanaku, çəpəki və s.

-da həftədə, gündə, ildə, ayda və s.

Dilimizdəki mövcud leksik şəkilçilərin yeni söz yaradıcılığında roluna aid konkret misallar verdiyimiz nümunələrdən Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığının aparıcılığını və zənginliyini bir daha götürürük. Təsadüfi deyildir ki, M.Qasimov yazırdı: “Azərbaycan dilində morfoloji üsulla terminlər yaradılmasının kök və əsasə müxtəlif şəkilçilər artırılması ilə əlaqədar olan növü daha çox inkişaf etmişdir. Bu üsul Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni terminlərlə zənginləşməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranan hər bir termin onun yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin xüsusiyyətindən asılıdır” (3, s. 127). Verilən nümunə və sitata əsaslanaraq xüsusi vurğulaya bilərik ki, morfoloji üsulla termin yaradıcılığını morfoloji üsulla söz yaradıcılığından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Belə ki, məlum şəkilçilərin vasitəsilə yaranan sözlərə aid təqdim etdiyimiz sözlərin əksəriyyəti dilimizin terminoloji layında müəyyən elm sahəsinə aid termin kimi çıxış edir. Ona görə də morfoloji üsulla termin yaradıcılığı morfoloji üsulla söz yaradıcılığının mühüm bir hissəsidir və onlar vəhdət təşkil edir.

Morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığı ilə bağlı bütün deyilənlərə əsasən gəldiyimiz qənaətlər belədir:

1. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığının zənginliyinin səbəbi bu dilin iltisacı dillərə aid olması və bu dildə leksik şəkilçilərin çoxluğu, yaxud onların söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak etməsidir.

2. Morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişafında daim mövcud olmuş və aktivliyi ilə seçilmişdir.

3. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində dilimizdə mövcud olan leksik şəkilçilərin aktivliyi heç də eyni deyildir, bu xüsusiyyətinə görə onlar məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər kimi qruplaşdırılır.

4. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı zamanı -lıq, -çı, -lı, -sız, -ma, -dakı, -ış və s. şəkilçilər daha çox fəalığı ilə seçilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. 6-cı nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
4. Terminologiya komitəsinin qəbul etdiyi terminlər // Terminologiya məsələləri. № 1. Bakı: Elm, 2014, 200 s., səh: 202

Açar sözlər: Azərbaycan dili, söz-termin yaradıcılığı, morfoloji üsul, leksik şəkilçilər

Ключевые слова: азербайджанский язык, образованные слова-термина, морфологический метод, лексические суффиксы

Keywords: Azerbaijani language, creation of a word-term, morphological method, lexical suffixes

Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının xüsusi bir sahəsi olan morfoloji üsulla söz-termin yaradılması prosesindən bəhs olunur. Göstərilir ki, bu üsulla yeni sözlərin yaradılması tarixən dilimizdə mövcud olmuş və hazırda da öz aktivliyi ilə diqqət çəkir. Həmçinin morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığının mahiyyəti açıqlanır və ona aid konkret nümunələrlə əsaslandırılır. Belə nəticəyə gəlinir ki, morfoloji üsulla termin yaradıcılığı ümumi söz yaradıcılığının ayrılmaz bir hissəsidir və onlar vəhdət təşkil edir. Yeni söz yaradıcılığında iştirak edən leksik şəkilçilərə aid nümunələr verildikən onların məhsuldarlığı və digər özünəməxsus xüsusiyyətləri də diqqətə çatdırılır.

Некоторые особенности образованные слова-термина в морфологических отношениях в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассказывается о процессе создания словосочетания морфологическим способом, который является особой областью словообразования на азербайджанском языке. Показано, что создание новых слов этим методом исторически существовало в нашем языке и сейчас привлекает внимание своей активностью. Также морфологическим способом раскрывается суть творчества слова-термина, и его принадлежность основывается на конкретных примерах. Вывод заключается в том, что морфологический способ создания термина является неотъемлемой частью общего словарного творчества, и они составляют единство. При составлении примеров, относящихся к лексическим фигурам, участвующим в создании новых слов, также доводится до сведения их продуктивность и другие специфические особенности.

Some peculiarities of word-term in morphological ways in the Azerbaijani language

Summary

The article describes the process of creating phrases in a morphological way, which is a special area of word formation in the Azerbaijani language. It is shown that the creation of new words by this method historically existed in our language and now attracts attention with its activity. Also, in a morphological way, the essence of the creation of a word-term is revealed, and its affiliation is based on specific examples. The conclusion is that the morphological method of creating the term is an integral part of the general vocabulary, and they form a unity. When compiling examples related to lexical figures involved in the creation of new words, their productivity and other specific features are also brought to the attention.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova